

Katholieken en gereformeerden in een 'ketterse' stad 1579-1635

Een schets

7

Na de Reformatie in 1579, leverde het dwingen van katholieken om de gereformeerde religie aan te nemen, aanvankelijk weinig resultaat op. Er was sprake van een 'strijd' tussen de twee geloofsrichtingen. Velen waren echter vanwege hun belangen gematigder en genuanceerder in hun denken en handelen dan de predikanten en priesters.

Inleiding

De gereformeerden in de stad kregen godsdienstig een bevoorrechte positie, maar konden deze niet maatschappelijk verzilveren. De betrekkelijke machteloosheid van de aanvankelijk gereformeerde minderheid in de stad leidde tot irritatie en geklaag bij de overheid. Diezelfde overheid drukte het katholieke geloof terug naar het tweede plan, waarbij zij vervolging niet schuwde. Vooral in de eerste jaren na de Reformatie van de stad was dat het geval; Johan van Ingen, de katholieke notaris,

gaf er lucht aan in zijn 'Geschiedenissen'.²

Rust in de stad met amper 6000 inwoners was een groot goed en deze handhaven een belangrijke taak. Het was voor de stadsregering en de schout laveren tussen realiteitszin en het principe de wet (plakaten) te handhaven.³

In de correspondentie vanuit de Hollandse Missie met 'Rome' komt de situatie in Amersfoort ook aan bod.⁴ Zo ontstonden twee soorten berichten die een wisselend beeld geven van de werkelijke situatie. Deze krijgen hier aandacht.

¹ Gereformeerden en katholieken spaarden elkaar niet in hun taal en woordkeus. Predikanten vonden dat katholieken zich vastklampten aan oude rituelen die afgodisch en satanisch waren, gereformeerden waren volgens de 'pausgezinden' ketteren. Het woord haereticus, te vertalen met 'ketter' (kerklattijn), werd in de correspondentie van de katholieke geestelijkheid heel vaak gebruikt. Ketter is in dit verband echter niet te koppelen aan (het lot van) de katharen die in de 13^e eeuw te vuur en te zwaard vervolgd waren. Er werd mee bedoeld dat de gereformeerden een keuze gemaakt hadden die volgens 'Rome' verkeerd was (vanuit het Grieks: 'haireisis': keuze, wijsgerige/geestelijke sekte). Zo vergoelijkte de apostolisch vicaris Rovenius in 1639

het gebruik van het begrip ketter. ² J.H.P. Kemperink, bezorgde 'Johan van Ingen, Geschiedenissen', in *AAU* 74, 1956, pp. 1-155. ³ Duke, p. 272: harmonie in de gemeenschap bewaren en de opdracht: hoe houd je de katholieken politiek volgzzaam. ⁴ C.A. van Kalveen maakte t.b.v. zijn 'De statie van de Kromme Elleboog', een getypte lezing uit 1964 in de bibliotheek van AE aanwezig, volop gebruik van deze bronnen. Thiers, p. 88, en J.N. van Ditmarsch, 'De Oud-Katholieken in Amersfoort', in Van Adelberg et al. (red.), pp. 77-85, aldaar p. 80, spreken van schaarste aan katholieke bronnen over de jaren tot 1650, dat is m.i. niet geheel juist. N.B. Thiers noemt de geschriften van de apostolisch vicarissen propagandistisch. Die typering gaat mij te ver.

Het stadhuis op de Hof.

Schilderij van Joost Cornelisz. Droochsloot, 1631.

Collectie Museum Flehite, foto Ep de Ruiter.

Voor het stadhuis de trappen met de leeuwen boven op de kolommen.

De ontwikkelingen in de jaren 1579-1633, een wisselend beeld

Vanaf 1579, het jaar waarin de stad gedwongen werd over te gaan naar de zijde van de Opstand en de hervorming in de magistraat spoedig een feit was geworden, waren er al dan niet openlijk spanningen tussen de katholieken en gereformeerden. De 'Religions-vreede', zoals in artikel XIII van de Unie van Utrecht vastgelegd en aanvaard bij de overgang van de stad, hield in dat iedere gelovige zijn godsdienst vrij maar wel in 't particulier mocht uitoefenen'.⁵ Helaas voor de katholieke meerderheid kwam er weinig terecht van de 'Religions-vreede': reeds in 1580 werd hen als 'overwonnen partij' verboden hun godsdienst openlijk uit te oefenen.⁶

De gereformeerden vormden vooralsnog een heel kleine groep die met steun van de overheid, de Staten van Utrecht en de stadsregering, het officieel voor het zeggen kreeg. De twee grote kerken, de Sint-Joriskerk en de Onze-Lieve-Vrouwkapel werden hen toegewezen. Toch bleef de invloed van de katholieke gebleven meerderheid groot in de stadssamenleving mede omdat de strenge leer van de calvinisten voor veel mensen

In mei 1609 drongen schout Van Duverden en zijn wacht met geweld het huis van Clemens van Davelaar aan de Vijver binnen, omdat katholieken daar vieringen hielden. De woning werd geplunderd, het echtpaar geschoffeld. Ruim twintig heiligenbeelden en ornamenten bracht men weg naar het stadhuis, aan de leeuwen bij de trappen opgehangen of ervoor op een hoop gegooid. Uiteindelijk werd alles in brand gestoken. Achter de ramen keek de magistraat toe. In de stad was de ontsteltenis groot. Bron: Franc. van Disseldorp, 'Annales', p. 374, in AAU 16, 1888, pp. 90-91.

die de oude religie de rug wilden toekeren, niet echt aantrekkelijk was. Eventuele geïnteresseerden in de nieuwe religie volgden als 'toehoorders' de diensten, de predikant noemde hen liever 'liefhebbers', want dat woord zou hun gezindheid duidelijker aangeven. Zij bezochten de dienst, trouwden en lieten hun kinderen gereformeerd dopen, maar lidmaat werden zij dan nog niet altijd.⁷ Deze situatie kwam elders in het land ook voor.⁸

Trouwlustige gereformeerden hadden het niet gemakkelijk bij het vervullen van hun wens, indien zij zich bekeerd hadden. Het gezin was de kern van de samenleving en meer dan nu was het huwelijk een zaak van families. Het recht zich te bemoeien met de keuze van de huwelijkspartner berustte bij de ouders van de 'jonggesel' en de 'jonge dochter' en bij de voogden als de betrokkenen ouderloos waren geworden. Het was niet uitgesloten dat ouders hun kind ontferden als het een keuze buiten de eigen geloofsgroep gemaakt had.⁹

Katholieken trouwden ten overstaan van de eigen pastoor, gereformeerden voor de predikant in de kerk.¹⁰ Volk in de kerk dat niets met de echt-

verbintenis te maken had, verstoorde echter de dienst, hoogstwaarschijnlijk waren dat katholieken. De gehuwden werden beschimpt of uitgeroepen op straat. De stedelijke overheid dreigde in 1592 met een boete van drie gulden als men dit waagde te doen; ouders werden verantwoordelijk gehouden voor het eventuele wangedrag van hun kinderen. Deze waarschuwing moest in 1598 herhaald worden. Ook het wangedrag van katholieken in de kerk tijdens de dienst van de predikant kon rekenen op vervolging door de schout.¹¹ Het zijn even zovele uitingen van spanning in de stedelijke samenleving. Niet alleen tegen het einde van de 16^e eeuw maar ook later. In 1639 vreesden de gereformeerden ongeregelde heden bij de bevestiging van het huwelijk. De predikant zou dit doen ten huize van de burgemeester, binnenskamers.¹²

Een voorlopig hoogtepunt van de vervolging van katholieken was de brute inval in het huis van Clemens van Davelaar aan de Vijver, in mei 1609.¹³ Het nieuws daarover heeft velen geschokt. De schoffering van zijn echtgenote en vooral de verbranding pal voor het stadhuis van al wat aan rooms altaargoed aanwezig was, bracht veel stadgenoten ertoe schout Mr. Cornelis van Duverden, zijn luitenant en de leden van de magistraat dagelijks daarover aan te spreken. Diverse leden waren getrouwd met vrouwen uit toen nog overheersend katholieke families, zoals Steven Cootenbergh (met Margerita van Davelaar) en Willem van Hardevelt (met Engeltje van Wencum). Dat maakte het gemakkelijk hen aan te

spreken. Of zij ook achter de ramen boven het bordes toegekeken hebben?

De wacht die meegedaan had aan de inval werd door de magistraat terzijde geschoven en de wachtmeesters moesten hun lastgevingen overhandigen aan de deurwaarders die vóór de inval rondgegaan waren bij de katholieken met de waarschuwing geen vergaderingen te houden.¹⁴ De magistraat was geschrokken en de sfeer in de stad zal eronder geleden hebben, maar nog geen week na het voorval kondigde diezelfde magistraat aan dat de traditionele katholieke 'Vrouwvaart' plaatsvond van maandag na Hemelvaart zonsopgang tot Pinksteravond zonsondergang.¹⁵ Overigens, dergelijke invallen kwamen in de 17^e eeuw nog een paar keer voor en daarbij bleef geweld niet achterwege.

Het besluit om gereformeerd lidmaat te worden namen kandidaten vooral nadat de Nationale Synode van Dordrecht in 1619 had vastgesteld aan welke eisen de gereformeerden moesten voldoen. De *rekkelijke* (progressieve) of remonstrantse gereformeerden waren onder druk van prins Maurits buiten spel gezet ten gunste van de contraremonstranten.¹⁶ Tot hen behoorde de Amersfoortse predikant Arnoldus Oortcampius (1594-1623) en die heeft zich zeer beijverd voor de 'calvinisering' van de stad en zijn gemeente.¹⁷

De synode nam in een van haar laatste zittingen een aantal punten aan die veel te maken hadden met althans ingegeven waren door de nog altijd grote invloed van de katholieken in de samenleving. Amersfoort vormde daarop geen

⁵ Groenveld/Leeuwenberg, pp. 34-35; Van Bommel, deel 1, p. 172; Duke, p. 236, spreekt van vrijheid van geweten. ⁶ Van Kalveen, 'De Reformatie', in Van Adelberg et al. (red.), p. 54; AAU-13, 1885, W.F.N. van Rootselaar 'Amersfoort, godsdienst en onderwijs', p. 409, zie ook Rogier, deel 1, pp. 457-459 voor ontwikkelingen elders in het land. ⁷ Smit, in *Utrechtsers entre-deux*, p. 247. ⁸ Voor Friese steden, zie Bergsma, pp. 17-18; voor Amstelveen: A. Groesbeek, *Amstelveen, acht eeuwen geschiedenis*, Amsterdam, 1966, p. 91; voor Haarlem: zie J.W. Spaans, *Haarlem na de Reformatie, stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*, Den Haag 1989, p. 104-107; voor Utrecht, zie Ten Boom, in Van Adelberg et al.

(red.) p. 202. Ook Kaplan, p. 29, signaleerde deze; Duke, p. 231, spreekt over gebrek aan sympathie. ⁹ Donald Haks, *Huwelijk en gezin in de 17^e en 18^e eeuw*, Utrecht 1985, pp. 116-117: de jongeman tot de leeftijd van 25 jaar, de jonge vrouw tot zij 20 jaar was geworden; pp. 51-56. Spaans, p. 209 (inzake onterving). Haks, p. 65: de invloed van overige verwanten en burens beperkte zich tot de bruiloftstijd en het gezinsleven (verwanten als oom, tante, neef en nicht). ¹⁰ Roodenburg, p. 93, uitspraak van het Concilie van Trente in 1563, resp. van de gereformeerde provinciale synode van Dordrecht in 1574.

¹¹ AAU-17, 1889, W.F.N. van Rootselaar, 'Amersfoort godsdienst en onderwijs', pp. 259-302, zie p. 278: 25 september 1592; AAU-20, 1892, W.F.N. van Rootselaar 'Amersfoort godsdienst en onderwijs', pp. 64-114, zie pp. 77-78 en 105, policy van 6 februari 1598 resp. 28 mei 1600. AE, Amersfoort, 1. Stadsbestuur 1300-1813, nr. 19, Dageboek 1604-1611, Policy van 1 mei en 5 juni 1609. 10; t.a.p., Publicatie van 19 mei 1609. ¹² AE, Amersfoort, toeg. nr. 169, archief gereformeerd St. Joris, inv. nr. 1, resolutieboek van de kerkenraad, 16 en 18 januari en februari 1639; proclamaties wel in de kerk,

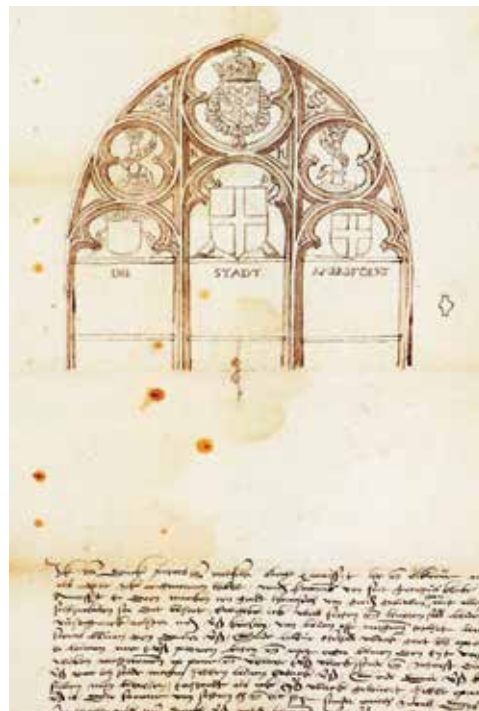
maar huwelijksluiting bij burgemeester de Goyer thuis in tegenwoordigheid van twee of meer ouderlingen, binnenshuis dus. ¹³ VandeWater, *Groot Placaatboek*, 1729, deel I, p. 403, missive van de Staten van Utrecht d.d. 28 april 1609. ¹⁴ AE, Amersfoort, 1. Stadsbestuur 1300-1813, nr. 119, Dageboek 1604-1611, Policy van 1 mei en 5 juni 1609. ¹⁵ T.a.p., Publicatie van 19 mei 1609. ¹⁶ Reitsma, 1949, pp. 243 en 250-251. ¹⁷ Smit, in *Utrechtsers entre-deux* p. 245. ¹⁸

uitzondering. De Staten-Generaal werd gevraagd de bestaande wetten en plakkaten tegen het 'inkruipen en omzwerven van de paapsche priesters en jezuiten overal in deze landen waardoor vele eenvoudige zielen worden verleid', te laten uitvoeren (art. XIII). 'Gruwelijke en menigvuldige ontheiligingen van den sabbat' kwamen dagelijks (te lezen als 'zondagelijks', veronderstelt Smit) voor door het houden van markten, kermessen, gildemaaltijden, buurtenbruiloften, balspelen en dansen, boelhuizen en gelagen etc. etc. (art. XIV).¹⁸

Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) had de katholieken enige hoop op een rustiger geloofsleven gegeven, maar de besluiten van de Synode leidden tot hardere antipapistische maatregelen.

De contraremonstranten wensten een strikter naleven van de calvinistische regels, maar de magistraat was niet echt fel tegen de remonstranten.¹⁹ Er zou toen een einde aan tolerantie en vrijblijvendheid zijn gekomen,²⁰ de praktijk van alledag was echter gecompliceerder. Enerzijds was daar de laksheid van de stedelijke overheid en van de schouten op het platteland waarover heel vaak klachten geuit zijn in de vergaderingen van de classis van Amersfoort, in 1619 opgericht, en van die van Utrecht, sinds 1606 bijeenkomend.

In de steden heerste in de jaren twintig een milder klimaat, omdat de regenten zich vaak doof hielden voor de eisen en wensen van de kant van de gereformeerde kerkenraad of predikant als deze haaks op hun politiek belang stonden.²¹ Klopt dit beeld met de werkelijke situatie? Het stadsbestuur heeft in de jaren tussen 1620 en 1626 diverse malen publicaties doen verschijnen ter bevordering van de gereformeerde religie en de uitoefening daarvan. In de Sint-Joriskerk was het

Het keizersglas in de Sint-Joriskerk. Dit raam bracht men in 1553 ter ere van keizer Karel V aan boven de ingang van de kerk aan de Windsteeg. De voorstelling is niet bewaard gebleven. Onbekenden smeten het in 1625 stuk, waarschijnlijk protestanten. In later tijden is het raam dichtgemetseld. Deze ontwerptekening van het raamwerk (alleen het bovenste deel is getekend) is van de hand van kerkmeester Cornelis Volckensz, die ook het contract met metselaar Petersz. opstelde. Archief Eemland, toegangsnr. 167, archief herv. gemeente, inv. nr. 651.

vanaf mei 1622 niet langer toegestaan met gedekt hoofd in de kerk rond te lopen tijdens de predikatie, en in 1625 werd het 'bidsters' verboden op zon- en preekdagen in de voormiddag overledenen 'ter begraafplaats' te bidden.²² Toen werd dit verbod uitgevaardigd in verband met de heersende pest, maar het was een oud gebruik dat katholieke vrouwen in stand hielden. Als het graf zich in de kerk bevond zal dit bidden de predikatie verstoord hebben. Een publicatie vanwege de

magistraat van 14 oktober 1623 was gericht tegen de ontheiliging van de zondag: men moest winkels en vensters gesloten houden. In diezelfde jaren echter was het aan de 'burgervendelen' toegestaan bij de 'Vrouwevaart' mee te lopen.²³

Anderzijds is het een paar jaren achtereenvoorgekomen dat de glazen van de gereformeerde Sint-Joriskerk en 'Vrouwen-Capelle of: Onze-Lieve-Vrouwekapel werden ingeslagen of ingegooid. Door wie dit gedaan werd is niet bekend. In 1624 gebeurde dat ingooien van de ruiten bijna dagelijks en om daaraan een einde aan te maken loofde het stadsbestuur een grote beloning uit voor wie de daders ontdekten of aangaven. Of het geholpen heeft? In 1625 ging het zogenaamde 'Keizersglas' in de Sint-Joriskerk dat in 1553 ter ere van keizer Karel V boven de toegangsdeur in de Windsteeg werd aangebracht ook aan diggelen.²⁴ De berichten over de sfeer in de stad gedurende dat decennium bieden geen zekerheid door het tegenstrijdige karakter ervan.

Naar de mening van de apostolisch nuntius in Brussel kenmerkte zich de periode 1624-1629 juist door onderdrukking van de katholieken.²⁵ De predikanten in de provincie Utrecht wisten daarentegen precies waardoor het zo slecht ging met het land en het volk. De oorzaak was de roomse afgoderij die overal voorkwam: '*Godtloosheden die God betert, meer dan te veel int land in swangh gaan*'.²⁶ Sterk tegengestelde meningen die

bepaald werden door de positie die de partijen innamen en verdedigden, waarbij het oude vijandbeeld van elkaar overheerste. Deze strijd kwam in de woordkeus tot uiting: 'satanische afgoderij' bij de katholieken en calvinisten die kettters waren.²⁷

In de jaren twintig groeide het aantal priesters. Deze priesters, vaak opgeleid in de Zuidelijke Nederlanden, werden verdacht van een pro-Spaanse instelling, zoals men enkele jaren later Jordanus van Wenckum, een in Amersfoort geboren jezuïet, verweten heeft. Die instelling mocht geen enkele geestelijke bezitten, ingevolge een voorschrift van de H. Congregatie voor de Propaganda Fide: zij dienden zich zolang de Tachtigjarige Oorlog duurde strikt neutraal te gedragen en zich niet in te laten met de politiek van de Republiek. De apostolisch vicaris Philippus Rovenius heeft deze houding jegens de Republiek en haar overheden steeds nageleefd en als regel zijn gelovigen voorgehouden.²⁸ De achterdocht nam echter nog toe na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand (1621) en zeker door de tijdelijke bezetting door Spaanse troepen van de stad in de zomer van 1629.²⁹ De 'bevrijding' van de stad was in ieder geval voor de gereformeerden een belangrijke gebeurtenis: predikant Otto Zaunshlifer van de Sint-Joriskerk dacht tien jaar later met vreugde terug aan de aftocht van de Spaanse troepen.³⁰

²³ AE, Dagelijxboeck, 7 mei 1624 en 20 mei 1625: 'geleiden tot de Vaart van Zondag tot en met Pinksteravond', Voor de Vrouwevaart zie het boek van Thiers. ²⁴ AAU-23, W.F.N. van Rootselaar, 'Amersfoort, godsdienst en onderwijs', p. 141, Policy 10 november 1624, en p. 153. De stenen raampartij werd gemaakt door metselaar Mr. Dirck Petersz. in juli/augustus 1553, zie AE, toeg. nr. 167, archief herv. gemeente, inv. nr. 651, rekeningenboek 1572-1573 (is dit raam eerder al, in 1572, door de geuzen beschadigd?). ²⁵ AAU-10, 1884, p. 115 e.v.: ook door de toename van het aantal geestelijken, aldus de Relatio uit 1656 waarin de apostolisch vicaris Jacob de la Torre verwees naar de reeks van edicten in de voorgaande decennia door de contraremonstranten uitgevaar-

digd, te beginnen in 1619. ²⁶ HUA toeg. nr. 1, archief classis Utrecht, inv. nr. 1, acta classis, 1627. ²⁷ Duke, p. 266: noemt het compromisloze karakter van de calvinistische reformatie als oorzaak voor de polarisatie. ²⁸ AAU-2, 1875, pp. 1-25, Memorie ter verdediging in het proces tegen Rovenius te Utrecht gevoerd, in de maanden oktober 1639 – maart 1640. AAU-24, 1897, p. 326-330, brief van Godfried Loeff uit 1652 bevestigde de houding van de apostolisch vicaris. ²⁹ Rogier, deel 2, p. 72; zie ook Thiers, p. 78. ³⁰ In 1639, toen hij zijn vertaling van het werk van Pierre du Moulin (*Anatomie ofte Ontledinghe der Misse* etc.) afsloot, zie het slot van zijn Voorrede. ³¹ AAU-13, 1885, pp. 245-259: Kort verslag door

Post-Acta, p. 1003, 177^e zitting 27 mei 1619. ¹⁹ Kapteyn in Jaarboek *Flehite* 2007, pp. 88-105. ²⁰ Ten Boom, in *Utrechtse entre-deux*, p. 204. ²¹ AAU-13, pp. 246 en 255, uit het

verslag van de nuntius te Brussel aan 'Rome'; Groenveld, pp. 20-21. ²² AE, Dagelijxboeck, 27 mei 1622 en 7 juni 1625.

De toestand rond 1630: meer priesters beschikbaar, meer spanningen met overheid en predikanten

Volgens een verslag uit 1628 wijdde apostolisch vicaris Philippus Rovenius in dat jaar 300 draagbare altaren (hier zijn bedoeld kleine altaarstenen met zo mogelijk een relikwie erin gevat) en nog meer kelken, zegende de heilige oliën en zorgde ervoor dat deze verspreid werden onder de priesters in het bisdom. Zo was het mogelijk op allerlei plaatsen waar gelovigen bijeenkwamen, de mis te lezen en hen bij te staan bij doop en sterven. Het aantal gelovigen groeide door dit alles en het getal bedehuizen evenzo.³¹

Als gevolg van de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 door stadhouder Frederik-Hendrik kwamen veel priesters naar het gebied van de Hollandse Zending.³² Dat was gunstig voor de zielzorg. Ook 'frater Gabriël van Amersfoort', in zijn geboortestad bekend als Johan Baptista van Langevelt, een man uit een belangrijke Amersfoortse katholieke familie. Hij, zoon van Gijsbert van Langevelt de jonge, de broer van de priester Mr. Johan van Langevelt (de oude), zou vanuit zijn klooster in de Zuidelijke Nederlanden naar het noorden gaan en zich uiteindelijk vestigen in de stad.³³

In zijn vergadering van 11 oktober 1630 signaleerde de magistraat dat hoe langer hoe meer jezuiteten, priesters, monniken en anderen in de stad waren gekomen sinds het plakkaat van 1622.³⁴ Schout Harmen van Bornbergen had in de maanden na augustus 1629, toen de Spaanse troe-

Philippus Rovenius, apostolisch vicaris van 1614 tot 1651.

Bron: H.F. van Heussen, *Batavia sacra...*, Brussel 1719. Coll. Bibliotheek Archief Eemland.

pen weer vertrokken waren, zijn ogen teveel gesloten zodat *stoute conventuaelen* (de reguliere geestelijken: ordepaters en -fraters) actief konden zijn in de stad en er steeds meer katholieke samenkomsten plaats konden vinden. In maart 1630 probeerden katholieken in de stad hun plaatsgenoot de jezuitet Jordanus van Wenckum naar Amersfoort te laten komen om de zielzorg op zich te nemen. Hij kwam naar de stad om zijn moeder te verzorgen en is gebleven.³⁵ De apostolisch vicaris stond hem dat in eerste instantie niet toe, omdat de jezuiteten geen statie mochten bemannen.³⁶ Hij had zich binnengedrongen zonder dat daar noodzaak toe bestond, maar mocht later toch in de stad werken. In 1629 waren alleen al in Amersfoort meer dan 300 vormelingen geteld.³⁷

De toename van katholieke activiteiten, al dan niet openlijk, was de reden waarom Van Bornbergen in mei 1630 werd ontslagen en jonker Walraven van Arkel die al in de jaren 1625 tot 1629 als schout had gefunctioneerd, benoemd werd tot zijn opvolger. De magistraat vermaande Van Arkel ernstig zijn taak goed uit te voeren, want wat had plaatsgevonden ging tegen de plakaten in.³⁸

Een getuigenis uit circa 1630 geeft een beeld van het stadse geloofsleven. Bij dopen vroeg de priester als stipendium 2½ gulden (N.B. meestal verrichtte de jongste 'paap' de doop). Bij 'hertrouwen' voor de pastoor, dat wil zeggen na het huwelijk voor het gerecht, ontving deze zilver en goud (-geld). Alle zondagen vond vier maal de hoofdprek plaats. Rond de feestdagen was het zeer druk, dag en nacht, om biecht te horen. Ten slotte kreeg op veel plaatsen de schout elk kwartaal door de katholieken zijn 'pensioen' betaald in plaats van of als 'vereeringe'.³⁹ De schouten van Amersfoort waren ook bereid geld aan te pakken om hun ogen te sluiten voor de activiteiten van de katholieken al werd dit door de Staten officieel verboden.⁴⁰ In het geval er geen compositiegeld betaald kon / mocht worden, moesten de gelovigen hun bijeenkomsten in de nachtelijke uren houden.⁴¹ Liet schout Walraven van Arkel zich ook betalen? Hij toonde in ieder geval geen ijver om de verboden *conventicula* (samenkomsten) te verhinderen met als gevolg dat '*de vergaderingen van papisten en Arminianen langer so vrijer worden*', aldus de kerkenraad in februari 1631.⁴²

De predikanten als 'vreemden' in de stad

In de strijd tussen 'mispapen' (priesters) en predikanten speelde de herkomst van de betrokkenen ook een rol. Van alle predikanten die in de stedelijke gemeenten beroepen werden, kan men aannemen dat zij als 'vreemdelingen' arriveerden in de stad en gemeente waar zij hun standplaats vonden. Zij waren geen burgerzonen, maar kwamen tot 1633 uit een ander gewest naar Amersfoort, nadien ook uit het gewest Utrecht, maar het waren geen zonen uit Amersfoortse geslachten.⁴³ In maart 1672 verboden de Staten van Utrecht om een predikant te beroepen uit een andere gemeente in het eigen gewest. Dat mocht alleen met speciale toestemming van de Staten.⁴⁴

Een enkeling kwam van buiten de Republiek: Otto Zaunschlifer die afkomstig was uit Braunschweig, een plaats gelegen in het graafschap Solms in Hessen. Zijn vader was grafelijk raad en secretaris van het graafschap. Otto, opgeleid dank zij een beurs van de graaf, trok net als veel anderen uit dat gebied weg om te ontkomen aan de gevaren van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Vooral in Midden-Duitsland was de strijd heftig en daardoor nam de bevolking in dat gebied af met ruim zestig procent.⁴⁵ In 1630 vertrok Zaunschlifer, inmiddels predikant in Frankenthal, naar de Republiek en werd beroepen in Amersfoort.⁴⁶ Zijn vroegere vorst, graaf Johan Albrecht van Solms, was ook naar de Republiek gekomen; door het huwelijk van prins Frederik-Hendrik met zijn zuster Amalia steeg Johan Albrecht in aanzien, als

apostolisch nuntius Fab. À Lagoniusa 1628-1634. ³² AAU-14, 1886, p. 243, Getuigenis van een afvallig priester, circa 1630. ³³ AAU-14, 1886, getuigenis uit 1629, pp. 241-245 en RGP 77, p. 363, nr. 434, brief van Gabriël aan de Propaganda Fide van 4 augustus 1628. N.B. de schrijfwijze wisselt nogal: met 'dt' of alleen een 't' of een 'd'. Familieband aangegeven in AE, toeg. nr. 0034, notaris J. van Ingen, AT002a002, fol. 400v-402v,

testament van Johan van Langevelt de oude, 26 mei 1635. ³⁴ AAU-25, 1899, p. 428, (Policie stadsbestuur van 11 oktober 1630). ³⁵ Van Kalveen, 1964, p. 7. ³⁶ BCBH-1, 1873, pp. 321 e.v., 'Tabula chronologica episcopatus en ecclesiae cathedralis Harlemensis ...etc.', p. 344, beslissing door de apostolisch vicaris d.d. 14 maart 1630. ³⁷ AAU-13, 1885, pp. 246 en 255, uit het verslag van de nuntius aan 'Rome'.

³⁸ Van Bommel, deel 1, p. 477-478; AAU-25, 1899, p. 430-432: pol. Van 7 maart en 9 juni 1632. ³⁹ AAU-14, 1886, pp. 242-243, getuigenis van een afvallig priester. ⁴⁰ Van de Water, *Groot Placaatboek*, 1729, deel I, p. 403. ⁴¹ Zo ging het in Nijkerk, zie AAU 3, 1876, p. 82. ⁴² AE, toeg. nr. 167, archief hervormde gemeente, inv. nr. 1: resolutieboek van de kerkenraad, 28 februari 1632. Dit zou de kerkenraad melden bij de Staten van Utrecht. ⁴³ Van Bommel, deel I, pp. 155-157: lijst van predikanten plus plaats van herkomst, indien hem

bekend. ⁴⁴ In de Dordtse Kerkorde van 1619 werd onder art. 5: 'de beroeping van in dienst zijnde predikanten naar een andere gemeente' niets daarover gezegd. HUA, archief classis Utrecht, nr. 5, acta classis 1670-1681, 5/6 maart 1672. ⁴⁵ *Westermanns Atlas zur Weltgeschichte*, Braunschweig 1957, p. 107. ⁴⁶ NNBW, deel 3, 1914, pp. 1508 en 1509; Van Bommel, deel 1, p. 156 (beroepen in 1630).

generaal was hij meestal met de prins te velde in het Staatse leger. In 1632 werd hij vereerd met het proostschap van het kapittel van Sint Jan te Utrecht en werd hij heer van de Proosdijlanden in het noordwesten van de provincie Utrecht. Deze benoeming verschafte hem een groot inkomen.⁴⁷ Zauschlifer kan hem in dat jaar ontmoet hebben in 's-Gravenhage waar hij aanwezig was in een dienst waarbij zijn broer voorging. Daar ervoer hij de schampere houding van een priester in dienst van een ambassadeur die hem, zoals hij terug in de kerkenraad opmerkte, 'voor nul geacht' had.⁴⁸ Dat zal zijn denken over mispappen negatief hebben beïnvloed.

Dat deze predikanten als 'vreemdelingen' waren gekomen, maakte hun positie zwak als zij bij de stadsregering klaagden over Amersfoortse priesters. In de stad woonden immers hun familieleden, belangrijke mannen hoorden daartoe die sociaal, economisch en door huwelijk banden hadden met de leden van de magistraat. Die laatste leenden wel hun oor aan de klagers, maar deden te weinig of te aarzelend iets met hun klachten, tot frustratie van de 'kerkedieneren'. Deze frustratie uitten zij met enige regelmaat, ook in de vergaderingen van classis en synode, en in rekestten aan de Staten van Utrecht.

De zielzorgelijke banden tussen de stad en de dorpen in de omgeving

De aanhangers van de nieuwe religie hadden het in de eerste jaren na de Reformatie niet gemak-

kelijk met de opbouw van hun gemeenten. Bij een visitatie in 1593 bleken de predikanten van Soest, Bunschoten en Woudenberg 'onlijdelijk en onstichtelijk', die in Baarn en Leusden deugden wel.⁴⁹ In dat jaar was een priester vanuit de stad in Baarn 'menichmael in doodsnoodd bij de huisluiden gehaelt'.⁵⁰ De predikanten in de wijde omgeving ervoeren in die jaren vaak de tegenwerking van katholieke bewoners bij het uitoefenen van hun zielzorgelijke arbeid.⁵¹ Zij waren zoals eens gezegd: 'veldheren zonder leger'.⁵²

Rondtrekkende priesters waren vol ijver met het bijstaan van katholiek gebleven gelovigen. Zij moesten daarbij bedacht zijn op acties van de kant van het stedelijk en provinciaal bestuur en van schouten, alhoewel die van Leusden gereformeerden tegenwerkte. In 1606 oefende 'Heer Jan' uit Amersfoort in Baarn de zielzorg uit. Hij kwam op verzoek bij het sterfbed van katholieken maar verlangde de belofte dat men nooit meer naar de gereformeerde kerk zou gaan. Het was waarschijnlijk dezelfde 'heer' als de priester Mr. Johan van Langevelt de oude uit de stad.⁵³ Hij en andere priesters wisten succes te behalen rond de stad. De Amersfoortse priester Dirck Rijcxsz., sinds 1567 pastoor te Eemnes, heeft zich tot 1606 kunnen handhaven en zo nog veel invloed gehouden.⁵⁴ De situatie was een kwart eeuw na de invoering van de Reformatie niet onverdeeld gunstig voor de 'nieuwe religie', dít tot grote ergernis van vooral de predikanten die telkens klaagden in de vergaderingen van synode en clas-

sis en protesteerden bij de Staten van Utrecht of de stadsregering. Zelfs na driekwart eeuw klaagden zij nog en met grote regelmaat.

In de jaren 1628-1634 telde Amersfoort vijf priesters en één van hen was een pater jezuiet. In de dorpen rond de stad waren drie andere priesters actief. Overal in de stad en in de omliggende dorpen waren rond 1629 nog zeer velen katholiek. Zij klaagden dat zij min of meer in de steek gelaten waren zonder enig woord van troost of bemoediging. Dank zij een Kapucijner pater kregen zij echter zoveel troost dat er wel duizend tegelijk in een lange stoet samenkwamen, ook in de stad. Zij kwamen op het gerucht af en waren niet bijeengeroepen zoals andere priesters moesten doen. In de stad en in Soest en Leusden werden wel honderd personen tot het geloof gebracht. Zij hadden dit geloof door het contact met de ketters gedurende vele jaren verwaarloosd. Huilend bekeerde zich de calvinistische diaken te Leusden tijdens de eerste ontmoeting met de pater en zwoer het ketterdom af. Dagelijks bezocht de pater hem en de man ging door in vurige katholieke ijver.⁵⁵

Was de situatie binnen de stadsmuren nog redelijk overzichtelijk voor de magistraat, in de wijde omgeving lag het anders. Daar was het de katholieken mogelijk zich te handhaven ondanks de druk en tegenwerking van gereformeerde zijde. De harde maatregelen tegen missionarissen van de Hollandse Missie troffen vaak geen doel. Een aantal bejaarde bewoners uit de omgeving kon zich in 1670 herinneren dat al vele tientallen jaren priesters actief waren op het platteland: pater Nicolaas Borluyt die nu eens vanuit Holland – hij was eerder zielzorger in Leiden – en

dan weer uit Utrecht kwam om in bijeenkomsten voor te gaan.⁵⁶ Vervolgens trok pater Joannes van de Brouch vanuit Harderwijk rond en na zijn dood de paters Joannes Alardi (Van der Poorte) en Jordanus van Wenckum. Alardi was sinds 1620 priester en werkte van 1632 tot 1637 vanuit Harderwijk in de omgeving van Amersfoort.⁵⁷ Van Wenckum werkte vanuit het huis van Jan van Vanevelt in Amersfoort of dat van Hendrik van Vanevelt in Harderwijk. Over hem is al door verscheidene auteurs geschreven.⁵⁸ Hij mocht, nadat de apostolisch vicaris zijn verzet had laten varen, toch als missionaris werken in 'zijn' stad, maar werd door het stadsbestuur in 1632 verbannen om zijn vermeende pro-Spaanse instelling. N.B. een vaak gehanteerd argument, de Tachtigjarige Oorlog duurde voort.

Spoedig keerde Van Wenckum terug maar stierf in 1636 aan de builenpest, aangetast door die ziekte bij de geestelijke verzorging van de pestlijders in de stad. Hij deed dat werk vrijwillig en zal zich waarschijnlijk hebben gehouden aan de voorgeschreven voorzorgsmaatregelen: dagelijks goed eten en niet vasten, de zieke zo min mogelijk aanraken en oppassen voor zijn adem, de handen met azijn en water wassen, elke dag een uur wandelen om alle ziektekiemen weg te laten blazen, en 's avonds boven een smeulend vuur z'n oud en kaal geworden habijt uitroken (een nieuw wollig exemplaar zou teveel peststof opnemen). Hij werd als zoveel anderen een 'hero et victima charitatis' (Lat.: held en slachtoffer van de naastenliefde).⁵⁹ Overigens werden zij in hun werk voor de zieken geïnspireerd door Ignatius en Franciscus Xaverius, zeer belangrijke jezuiteten en toen populair als 'pestheiligen'.⁶⁰ Niet alleen

⁴⁷ In zijn gebied stelde hij Johan Martin Zauschliffer als baljuw aan, zie P.J.J.M. van Wees, *Twee parochies verenigd in Driehuis*, Mijdrecht 2000, p. 60. ⁴⁸ AE, Amersfoort, toeg. nr. 167, inv. nr. 1, resolutieboek van de kerkenraad, 1639.

⁴⁹ Visitatieverslagen van de gemeenten op het platteland van de provincie Utrecht, uitg. in *BMHG*, deel 7, Utrecht 1884, pp. 186-267, aldaar p. 255. ⁵⁰ Pluim, pp. 72 en 82.

⁵¹ HUA, Staten archief inv. nr. 604-1: Acta provinciale synode van Utrecht op 8, 9 en 10 juli 1606 gehouden. Met name de katholieke bewoners van Soest, Woudenberg, Baarn en Eemnes hinderden de predikanten zeer, zie Smit, in *Bruit*,

deel 1, p. 322; Abels/Van Booma, in Ten Boom et al. (red.) *Utrechters entre-deux*, pp. 216 en 211. ⁵² Rogier, deel 1, p. 442. ⁵³ Pluim, p. 82; HUA, Acta provinciale synode van Utrecht in 1606 gehouden, door Reitsma/Van Veen gepubliceerd. Zie ook Rogier, deel 1, p. 528. ⁵⁴ Acta ook aangehaald door Smit, in *Bruit*, deel 1, p. 322: klachten van predikanten uit Woudenberg, Soest, Baarn en Eemnes over de tegenwerking door katholieken. Abels/van Booma, in Ten Boom et al. (red.) *Utrechters entre-deux*, p. 209. Ook Paul H.A.M. Abels, *Predikantenlijst provincie Utrecht tot 1622* (z.j.)

⁵⁵ *RGP* 77, p. 370 e.v., 'Relatio' van de Kapucijner orde over de Hollandse Missie, verzonden door de nuntius naar Rome, 26 augustus 1629. ⁵⁶ *BGBH*, 2, 1874, p. 79. ⁵⁷ *NNBW*, deel 8, p. 15. ⁵⁸ Van Bemmelen, Van Kalveen, Smit e.a., N.B. J.H.P. Kemperink heeft gezorgd voor de uitgave Van 'Johan van

Ingen, *Geschiedenissen*, in *AAU* 74, 1957, pp. 1-155. Van Ingen beschreef Bloem en Van Wenckum ook. ⁵⁹ Naar de titel van een boek in 1656 te Rome verschenen, zie *AGKKN*, 1968, tiende jrg., J. Barten s.j., pp. 149-176, (aldaar pp. 163-165 en p. 151). N.B. ook veel kapucijnens lieten het leven bij dit werk.

hij stierf als 'held' en slachtoffer' bij het uitoefenen van zijn zielzorgelijke taken: in Amersfoort stierven in 1672 en 1673 nog twee jezuiten onder vergelijkbare omstandigheden.⁶¹

Na de dood van pater Van Wenckum in 1636 kwam de jezuïet Adriaan van Renesse de Baer (of: van Baar) vanuit Franeker naar Amersfoort. Hij werd in 1625 tot priester gewijd en was een telg uit een belangrijk en vermogend adellijk geslacht. Zijn familie steunde hem flink: jaarlijks ontving hij buiten huisvesting en voeding driehonderd gulden aan reis- en kleedgeld. Zo was hij in staat, als hij in opdracht van zijn orde overgeplaatst was naar een voor hem nieuwe plaats waar vooralsnog weinig steun voor hem kon zijn, als zielzorg te werken.⁶² In 1643 kocht zijn broer Jacob Frederik een huis, hof en hofstede op het Havik dat aan de achterkant uitkwam op de Vijver. Hij bezat het in 1648 nog.⁶³ Was dit huis ook bedoeld als schuiladres of onderkomen voor Adriaan, die vanaf circa 1637 tot 1644 zielzorger in de stad en in de omgeving was? In de Vijver stond het oratorium of schuilkerkje bij het vroegere Begijnhof waarin hij voorging.

Na hem bezocht een pater uit Nijkerk de gelovigen in onder andere Hoevelaken, Santbergh (waarschijnlijk de boerderij het Zandhuisje te Hooglanderveen die als schuilkerkje fungeerde) en Stoutenburg. Dit ging zo wel 27 jaren achtereen door, aldus de getuigenissen, dus vanaf circa 1644.⁶⁴ Hij trok rond naar de dorpen in een wijde omgeving, een gebied van ongeveer zes uur gaans of circa dertig kilometer. Hij leidde samenkomsten waarbij vaak twee- tot driehonderd per-

De omgeving van de stad, ca. 1740. Deel van de kaart van de provincie Utrecht door Tirion, Amsterdam, ca. 1740. Eén uur gaans is ongeveer 4,8 km. Coll. Museum Flehite, kaartnr. 1001_433.

sonen aanwezig waren, soms wel zeshonderd. Op zon- en feestdagen leidde hij meestal twee vieringen, soms drie. In Nijkerk droeg hij de mis op. Soms preekte hij voor heel weinig personen en in de nacht in verband met de vervolging door de schout. Door overdag een viering te houden, zou hij zijn woning verraden. Hij leefde van de aalmoezen (giften) van de gelovigen, per jaar ongeveer zevenhonderd gulden.⁶⁵

Diverse jezuiten waren niet alleen actief in Nijkerk, maar ook in Terschuur, Slichtenhorst, dat even ten zuiden van Nijkerk lag, in de buurtschap De Hoef bij Hoogland, Holk aan de Bunschoterweg, Achterhoek (een buurtschapje aan een zijweg van de Bunschoterweg, even ten zuidoosten van Bunschoten, enzovoort. Zij lazen de mis, hoorden de biecht, preekten en dienden de heilige sacramenten toe.⁶⁶

Tussen stad en omgeving bestond ondanks de

officiële tegenwerking door de gereformeerden godsdienstig gezien een tweerichtingsverkeer: priesters en paters zochten de gelovigen op en indien gewenst of nodig bezochten gelovigen de schuilkerken in de stad. De gereformeerde kerkenraad klaagde daarover steen en been: afgezien van de onverdraaglijke aanwas van priesters zorgden de boeren die op heilige en zondagen in de stad kwamen, dat deze dagen 'droevelijck geprophandiseert' werden.⁶⁷ De jaarlijkse 'Vrouwevaart' was een bijzondere gebeurtenis in de stad die na de Hervorming van 1579 nog minstens 150 jaar als 'evenement' veel volk op de been bracht. Vanuit de omtrek kwamen velen naar de stad.⁶⁸

Het platteland, moeilijk te calviniseren

Werd in de stad nog menigmaal een belemmering opgeworpen aan het uitoefenen van het katholieke geloof, op het platteland in de omgeving was de situatie voor katholieken vaak gunstiger, alle verordeningen van de Staten van Utrecht gericht tegen de 'pausgezinden' ten spijt. Dit bevestigt het beeld dat diverse auteurs geschetst hebben over de eerste helft van die eeuw: het gereformeerd protestantisme was een stadsbeweging die min of meer onopgemerkt aan het platteland voorbijging.⁶⁹

Waren in de jaren na 1619 veel katholieke schouten op het platteland rond de stad vervangen door gereformeerde, vaak konden katholieken toch hun gang gaan, niet alleen omdat er onder de boerenbevolking nauwelijks interesse

voor de nieuwe leer bestond, maar ook omdat de oude machthebbers de invoering en stichting van gemeenten tegenwerkten.⁷⁰ Er waren namelijk nog altijd schouten in de gerechten / dorpen die voortkwamen uit belangrijke en kapitaalcrachtige katholieke families in Amersfoort. Bovendien bezaten deze families her en der in de omgeving als bezitter van een heerlijkheid het recht schout, secretaris, schepenen en schoolmeester te benoemen. Als er een kerk op hun grondgebied stond, mochten zij op grond van het *ius patronatus* kandidaten voordragen voor wie er voorging, zelfs als dat ging om predikanten.⁷¹ Dit alles was beslist nadelig voor de zaak van de gereformeerden, want priesters uit de stad konden met zulk een Heer of Vrouwe hun taak op het platteland uitvoeren. In Leusden en Stoutenburg waren staties opgericht dank zij de katholieke adel.⁷² De vele verordeningen van de Staten van Utrecht tegen de activiteiten van de 'pausgezinden' op het platteland hebben vaak weinig uitgehaald.⁷³

De oude hofstede van Isselt is daarvan een voorbeeld. Deze was sinds de begin 15^e eeuw leenroerig aan de graaf van Holland en 'het erf en goed ten Nieuwenlande' had 'leenmannen' die stukken land in leen kregen en hulde voor het verlenen bewezen. Onder hen waren vooral katholieken (Van Muylwijk, Van Ingen, van Westreenen). Schout Reinier van Ingen die de hierboven genoemde verklaring van 1670 opmaakte, was eveneens katholiek.⁷⁴

In Hoogland bleef het katholieke geloofsleven goeddeels intact, niet alleen dank zij het werk van

60 Caspers, p. 269. 61 Barten, zie noot 59, p. 174: Simon van Velsen en Franciscus Xaverius van Hulst, in 1672 resp. 1673. 62 BCBH-10, 1882, pp. 222-257, Relatio visitationis missionis S.J. in Hollandia, Brussel 1628, p. 66. 63 AE, toeg. nr. 0012, Stadsrecht, inv. nr. 436-19, akte van 13 juni 1643 en 0012, Stadsrecht, inv. nr. 436-21, akte van 27 april 1648; akten 9 mei 1649 verkoop hof en huisje aan de Bloemendaalse Poort, koop hof aan de derde Steeg voor dezelfde Poort, beide

transporten samen met Lodewijk van Renesse van Baar. 64 AAU-1, 1875, pp. 462-464; hij was een zeer goed man, verstandig en nauwgezet, verhaalt de Relatio uit 1656. 65 AAU-3, 1876, p. 82. 66 Uit een akte die Reynier van Ingen, de schout van het gerecht Isselt van 1654 tot 1677, in 1670 opmaakte (AE, nr. 0068, Repertorium op de lenen van de hofstede Isselt, 1433-1801).

67 AE, Amersfoort, toeg. nr. 167, archief gereformeerd Sint Joris, inv. nr. 1, resolutieboek van de kerkenraad, 24 november 1639. 68 Ottie Thiers schreef daarover uitgebreid in: 'Bedevaart en Kerkenraad' (zie literatuurlijst). 69 Bergsma, p. 129; Duke p. XVI; Abels/van Booma in Ten Boom (red.) *Utrechters entre deux*, pp. 194 en 230. 70 Smit, in *Bruit*, deel I, p. 317; Duke, p. 231. 71 Inzake het beroepen van de predikant, zie art. 4 en inzake het patronaats- of collatierecht, zie art. 5c van de Dordtse Kerkorde-1619, zie K. de Gier, De

Dordtse kerkorde, Houten 1989; ook De Jong, p. 171 en Duke, p. 256. 72 De Jong, in *GuU*, deel 2, p. 351; zie ook Duke pp. 239 en 257. 73 Zie Van de Water, *Groot Plakkaatboek*, 1729, deel I, pp. 396, 403, 404; tegen katholieke schouten, schepenen, secretarissen op het platteland; en p. 757: deze personen af te stellen; in deel II, p. 458: samenkomsten van katholieken door schouten te verstoren. 74 AE, toeg. nr. 0068, archief gerecht Isselt, repertorium op de lenen van de hofstede Isselt, 1433-1801.

een priester als Mr. Arnoldi in de jaren rond 1616, maar ook dank zij de familie Foeyt die katholiek gebleven was; zij waren heren van Langenoord 'en Emiclaer'. Zij meenden dat zij ook van het gerecht Emiclaer heer waren. Dat denkbeeld was toen algemeen aanvaard, maar door C. Dekker is het tegendeel aangetoond.⁷⁵ De familie had sterke banden met de stad, bezat er ook huizen; vrouwe Maria echter woonde rond 1700 in Utrecht.⁷⁶

Emiclaer was een heerlijkheid op zichzelf en was leenroerig aan de Staten van Utrecht.⁷⁷ De Heer of Vrouwe had zoals eerder opgemerkt het recht schout, secretaris en schepenen te benoemen en de 'huisluiden' (boeren) stonden qua lagere rechtspraak onder hem / haar. Naar dit recht was in 1714 verwezen in het rekest van Maria Foeyt aan de Staten van Utrecht naar aanleiding van de verkoop van de aangrenzende ambachtsheerlijkheid Hoogland door de Staten van Utrecht.⁷⁸

Jonker Jacobus Foeyt, zelf schout van de Duist, de Haar en Zevenhuizen, benoemde als heer van Langenoord 'en Emiclaer' in 1625 Anthonis van Berk tot schout van Langenoord 'en Emiclaer' in Hoogland. Deze bekleedde de functie tot 1652.⁷⁹

Op het grondgebied van de heerlijkheid stond de katholieke kerk en de bewoners van de heerlijkheid bleven altijd 'Rome' trouw.⁸⁰ Het is niet verwonderlijk dat oude volksgebruiken na de

Reformatie vooral onder katholieken in zwang bleven, want de gereformeerden verfoeiden deze. Merkwaardig is het dus niet dat in bijna elke tuin te Hoogland 'Mariadistels' stonden. Ook in Nijkerk kwam deze bloem in de tuinen van katholieken voor. De bloem werd beschouwd als een heilzaam afweermiddel tegen bliksemingslag. Zij mocht niet gewied worden, want ze bracht geluk en hielp tegen kwalen.⁸¹ Het is een voorbeeld van de sterke katholieke aanwezigheid in het dorp.

Deze voor de gereformeerden onwenselijke situatie in het gebied rond Amersfoort was elders in het gewest Utrecht ook te constateren.⁸² Daarbij ging het niet alleen om de aloude katholieke gebruiken op het kerkhof of bij de begrafenis in de kerk. Ook allerlei uitingen van bijgeloof en volksgebruiken uit oude tijden overgeleverd, kwamen voor.⁸³ In de stad waren die evenmin verdwenen zoals het vieren van vastenavond, oudejaarsavond, een gelag aanrichten in de herberg bijvoorbeeld om een aanstaand huwelijk te beklinken, pinksterdag, enzovoort. Dit alles was niet uit te roeien, ook omdat de stedelijke overheid te weinig serieus daartegen optrad. In 1639 besloot de kerkenraad van de Sint-Joriskerk om een remonstrantie te richten tot het stadsbestuur inzake de 'vasteldagen'. Die dagen voor het begin van de vasten waren voor hen een gruwel.⁸⁴ Vele malen hebben de gereformeerden geklaagd hierover, ook in later jaren. De predikanten stuurden

in 1648 een 'remonstrantie' naar de magistraat over de 'insolentien vande Vastelavonts-dag als gans-trecken, mommeryen etc.'⁸⁵

In 1642 en 1644 werd in de vergadering van de classis geklaagd over het bedelen langs de deuren tijdens de twaalf dagen tussen Kerst en Driekoningen, en over het zingen en 'cocquerellen', d.i. al zingend en dansend langs de deuren gaan, vooral met Kerstmis en op Nieuwjaarsdag. Op het platteland bleef dit gebruik hardnekkig in stand. De gereformeerde classis van Utrecht was blij toen Gedeputeerde Staten op de klacht van de classis ingingen en plakaten hiertegen uitvaardigden.⁸⁶

Deze volksgebruiken waren onuitroeibaar ook al was het beleid van de overheid sinds de reformatie van 1579 erop gericht geweest deze te verbieden. Een van de oorzaken was het simpele feit dat de katholieken veelal de meerderheid vormden in de samenleving. Zoals een plattelandspredikant eens verzuchtte: 't *Pausdom, in getal boven haer, in vrijheyd nevens haer*', een ander predikant riep uit: 'wij hebben wel de ware leer, maar zij hebben het getal'.⁸⁷

Jaren later, in 1668, moest de gereformeerde kerkenraad zijn stem opnieuw verheffen door te wijzen op allerlei stoutigheden en superstitiën in de wijde omgeving van de stad: ganstrekken, vastenavondviering, allerlei katholieke gebruiken. Het was juist op vastenavond dat katholieke jongeren uit Hoogland de in 1655 door de gereformeerden opgeëiste kapel van Koelhorst schoffeerden.⁸⁸ Deze kapel was als eerste project van de 'Nadere Reformatie' in de jaren vijftig ver-

overd.⁸⁹ Het probleem met de zondagsviering op het platteland bleef in de jaren die volgden, bestaan en was in 1692 reden voor Gedeputeerde Staten een ordonnantie ter zake uit te vaardigen.⁹⁰

De stedelijke samenleving, evenmin gemakkelijk te reformeren

In de stedelijke samenleving was het weinig anders. De regenten kozen de middenweg en de daadwerkelijke reformatie van de Amersfoortse magistraat heeft vele jaren nodig gehad.⁹¹ De belangen van de bestuurders waren nauw verbonden met die van gelovigen met een afwijkende godsdienstige overtuiging, in sociaal, familiaal en economisch opzicht. In de betrekkelijk kleine samenleving van amper zesduizend inwoners in de jaren 1600-1650⁹² bestond een min of meer hechte band door wederzijdse afhankelijkheid. Oude families hadden zich gesplitst in gereformeerd geworden en katholiek gebleven takken zoals het geslacht Van Schayck/Schadijk, Schaij/Schade, Van Westr(h)enen, Van Dam en Van Byler (Bylaer).⁹³ Zij hadden allen het burgerrecht en dat recht maakte hun positie sterk.

Economisch en sociaal vormden de katholieken door hun grote aantal een belangrijke groep in de stad én in de omgeving: onder hen waren vermogende geslachten zoals Van Lielaer, dat in de 18e eeuw de katholieke statie aan 't Zand hielp door kapitaal beschikbaar te stellen voor de aankoop in 1719 van bouwgrond en voor het bouwen van een kerk achter het pastoorshuis en de kapel

75 Van Bommel, deel II, pp. 67-72; C. Dekker, *Een zeer oud en voornaam college. Geschiedenis van de malen op het Hoogland buiten Amersfoort*, Amersfoort 2000, pp. 72-73. 76 AE, DTB, dopen statie r.k. Kr. Elleboog 1680-1692; AE, toeg. nr. 0012, Stadsgerecht, inv. 436-19 (akten 1641-1643); N. van Vulpen, 'Maria Foeyt (1674-1746), Vrouwe van Emiclaer', in: *Het Eemland-I*, Utrecht 1998, pp. 67-71. 77 Van Kalveen, 1964, p. 8; Voor de exacte ligging van Emiclaer, zie G. Raven, in *Flechte*, hist. Jaarboek 2003, tekening p. 38 en kaart pp. 42-43. 78 Zie Moorrees/Vermeulen, 'Vervolg op het Groot Plakkaatboek van Utrecht van J. van de Water', deel 1, Utrecht 1856, p. 187-188. 79 AAU-1, 1875, A.A.J. van Rossum, 'Het kerspel Hoogland', pp. 140-161, aldaar p. 143; Foeyt schout in 1625, zie AE, toeg. nr. 0099 inv. nr. 1293, nr. 524. 80 Tegen-

woordige Staat XXII, p. 243, AAU-2, 1875, A.A.J. van Rossum, 'Het kerspel Hoogland', pp. 140-161, aldaar p. 142. 81 Schrijnen, deel II, p. 317 en 339; *Neerlands Volksleven*, uitg. van Nederlands Volkskundig Genootschap, vol. 14-15, Utrecht 1964, p. 323. 82 Van Wees, 1985 (Thamen), 2000 (Mijdrecht en Wilnis), 2004 (Uithoorn) en 2012 (Vinkeveen en Demmerik), A. Bloed (over Waverveen) en D.G. Carasso/M. Carasso-Kok, Abcoude en Baambrugge) In andere delen van de provincie was de situatie weinig anders (zie bijv. W. van de Pas, *Tussen Vecht en Oude Rijn*, Utrecht/Antwerpen 1952). 83 Broeyer, in *GuU*, deel 2, p. 307. 84 AE, toeg. nr. 167.01, archief hervormde gemeente, inv. nr. 1: resolutieboek van de kerkenraad, 9 maart en 21 november 1639. 85 AE, toeg. nr. 167.01 archief hervormde gemeente, inv. nr. 1: resolutieboek

van de kerkenraad, 10 februari 1648. De maarschalk werd benaderd om actie te ondernemen. Zo nodig zou men de classis benaderen. 86 HUA, nr. 1, acta classis Utrecht, 1642 en 5/6 maart 1644. 87 HUA, archief classis Utrecht, visitatieverslag 1661, uitspraak van Ds. Van Almelooven te Mijdrecht, resp. opmerking van Henricus ten Brinck, predikant van Wilnis/Vinkeveen. 88 HUA, nr. 312, acta provinciale synode, m.n. zitting 2-6 september 1662 en die van 8-12 september 1668; zie ook studies van Thiers en Smit, in *Bruit*,

deel 1, p. 231 en pp. 317 en 320 (in 1663 opnieuw, nu door Hooglandse boeren, gemolesteerd en besmeurd). 89 Thiers, pp. 108-109. 90 HUA, zie archief classis Utrecht, nr. 39. 91 Thiers, p. 84, Smit, *Bruit*, deel 1, pp. 296-301: 1626 een 'milder klimaat' voor de katholieken en remonstrantse burgemeesters in de magistraat. 92 Rommes, in *Bruit*, deel 1, p. 230. 93 Smit, doct. scriptie 1968, samenstelling stadsregering, pp. 49, 97-100, en 118; Smit, in *Bruit*, deel 1, p. 329.

van het vroegere St. Aagtenklooster, niet zichtbaar vanaf de weg. Leden van dit geslacht bezaten halverwege de 18^e eeuw vele huizen in de stad en met name de gezusters Geertruid en Ida vielen op door hun huizenbezit, elk veertien panden, en verstrekken van geldleningen met onroerend goed als onderpand.⁹⁴

Godsdienstig liepen de groepen, ook letterlijk, door elkaar heen. De katholieken kwamen in de gereformeerde Sint-Joriskerk omdat oude familiegraven ook na 1579 hun eigendom bleven en deze gebruikt werden voor het bijzetten van overledenen, met de daarbij horende gebruikelijke rituelen. De leden van het katholieke geslacht Van Hees bijvoorbeeld, met als wellicht belangrijkste stadgenoot Jacob van Hees, priester, notaris, bestuurder van het weeshuis en cetera, werden eind 16^e eeuw begraven in de 'noordkerk' van de Sint-Joriskerk. Toen in 1651 de gereformeerde kerk de publieke kerk werd, bleef het kerkgebouw en het kerkhof openbaar.⁹⁵ Zo kon het begraven van katholieken in de Sint-Joriskerk tot diep in de 18^e eeuw doorgaan; de begraafregisters van de Sint-Joriskerk tonen dat aan.⁹⁶

Tegen deze achtergrond moeten we de spanningen bezien die tussen gereformeerden en katholieken af en toe optraden. Hierbij speelde echter de gemeenschappelijke familiebanden tussen beide groepen een 'ontregelende' rol. Een harde aanpak van een katholieke bloedverwant werd beschouwd als een persoonlijke schande, een veroordeling van eigen bloed.⁹⁷ Dat was geen aantrekkelijke gedachte. Interessant is in dit verband de zienswijze van frater Gabriël op de soci-

ale banden in de samenleving. Naar zijn mening waren bijna alle aanzienlijke en belangrijke figuren in de gewesten Holland, Gelre en Utrecht vóór de komst van de nieuwe religie in 1579 kameraden en (leef-) tijdgenoten van elkaar, in oude vriendschap verbonden niet alleen uit behoefte daaraan maar ook om de macht te delen. Hoezeer ook velen in de stad 'verstrikt waren in de boeien van de ketters, zij gaven hun oude vriendschap met mij niet op en stonden mij een vrije toegang tot de stad toe'. Hij had goede connecties: bijna alle broeders en vrienden waren katholiek en steunden hem.⁹⁸

De overstap naar de nieuwe religie werd bovendien bij een aantal 'liefhebbers' meer door het verlangen om bestuurlijk belangrijke posities te kunnen blijven vervullen ingegeven dan door de lust zich te bekeren. Echt felle aanhangers waren zij niet; velen hadden namelijk moeite met de strenge en veeleisende calvinistische leer. Veel godsdienstig 'lauwen' misten volgens de predikanten de noodzakelijke contraremonstrantse inzichten en dito geloofsijver. Ook daarover klaagden zij.⁹⁹

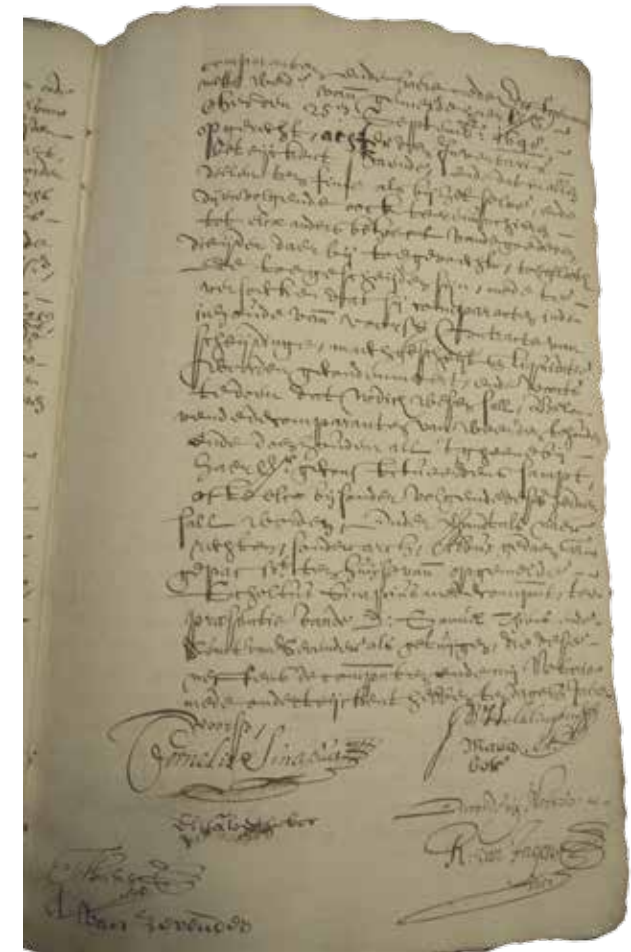
Zulke 'lakse' lidmaten toonden in de praktijk meer begrip voor katholieke en dissidente protestantse stadgenoten dan de predikanten lief was. Tot hun ergernis of verdriet kwamen er alle jaren door gemengde huwelijken voor. De provinciale synode was hier fel tegen: trouwen met een 'paep' was onwettig. Rooms en *menisten* (doopsgezinden) zouden in de gereformeerde kerk moeten trouwen, oordeelde de synode. Zo hoopte men dat de onwetende wederhelpt tot 'kennisse

der waerheit' zou komen.¹⁰⁰ Kerkenraad en predikant wilden daarnaar handelen, maar konden veelal niet meer doen dan het echtpaar het gebod voorhouden de kinderen gereformeerd op te voeden.

De verschillende godsdienstige groepen konden elkaar niet altijd missen: zij hielpen elkaar met het verstrekken van een geldlening, stonden voor elkaar borg en traden op als comparanten bij transporten van onroerend goed. In de boeken van het stadsgerecht staan verklaringen over het aangaan van een lening met losrente verschuldigd aan de geldlener. Katholiek en protestant kwamen daarvoor in het gerecht.¹⁰¹ In het financieel verkeer was zekerheid nodig en die werd ongeacht de geloofsovertuiging verstrekt door het stadsbestuur. Onderlinge borgstelling en geldlenen met land of huis als onderpand tussen rooms en gereformeerd kwam ook voor.

Een ander voorbeeld van de kennelijk geringe barrière tussen de geloofsgroepen wat betreft 'zaken doen' is dat van katholieken die bij de gereformeerde notarissen Gerrit van Mullenborch (Mullenbergh) en Dirck de Romare een akte lieten opstellen, bijvoorbeeld Nicolaes Simonsz. van Velsen en echtgenote Elisabeth van Lommertsum (Lommertsum). Van de gereformeerde lidmaten die naar de katholieke notaris Reynier van Ingen gingen, zijn hier te noemen secretaris van het gerecht en van de politie Mr. Peter van Helsdingen, Cornelius Sinapius, raad en schout van het karspel Leusden, schepen Johan van Ommeren en zijn vrouw Godefrida Pembroeck. Ook Albert van Bommel, schoolmeester aan de Latijnse school, ging met zijn vrouw Margareta van Beefting naar hem toe.¹⁰²

Economische samenwerking tussen

Samenwerking tussen katholiek en gereformeerd. In zaken letten ook notarissen en hun klanten niet altijd op het verschil in godsdienst. Katholieken bezochten de gereformeerde notarissen Jan Moll en Dirck de Romare. In 1636 zetten drie gereformeerde predikanten bij de katholieke notaris Johan van Ingen hun handtekening: Joannes Karskis ('procuratie' voor een weduwe in zijn gemeente) en de getuigen Ottho Zaunschliffer en Jacobus Hollebeeck. Archief Eemland, Amersfoort, toeg. nr. 0083, notarieel archief, inv. nr. AT002a003, 16 maart 1636.

94 AE, Amersfoort, toeg. nr. 169.01, Franciscus Xaveriusparochie, inv. nr. 11, memoriael; AE, S.W. Melchior: De Blafferd (Blaffert) van 1755, haardstedenregister: de Van Lielaers worden beschreven bij 36 percelen. Voor het verstrekken van een lening door de ongehuwde meerderjarige gezusters Geertruid en Ida van Lielaar, zie AE, toeg. nr. 0012, Stadsgericht, inv. nr. 436-34, akten 15 september 1731 en 4 februari 1732. 95 Frijhoff/Spies, p. 355. 96 AE, DTB, Overlijden

Gereformeerd Joriskerk, ca. 1589-1695; AE, DTB grafregister St. Joriskerk over de jaren 1743-1792: o.a. Hoofd van Huysduinen, Van Lielaer, Jordanus van Westrhenen, Van Rootselaar; alle gedoopt in statie aan 't Zand. 97 AAU-24, 1897, pp. 327-330. 98 RGP-77, p. 363, nr. 434, brief van frater Gabriël 'van Amersfoort' aan de Propaganda Fide van 4 augustus 1628. 99 Groenveld, p. 17; Smit, in *Bruit*, p. 239.

100 HUA, inv. nr. 370, Repertorium op Acta Synodi Trajectinae, uitspraak synode 1642. 101 AE, Amersfoort, 0012: stadsgerecht, bijv. nr. 436/16, 1622-1630, en nr. 436/19, 1640-1643. 102 AE, toeg. nr. 0083, archief notarissen, R. van

Ingen, AT008a002, 18 augustus 1665, Dirck de Romare, AT01b001, 21 oktober 1658. Er zijn meer voorbeelden te vinden.

katholieke en gereformeerde Amersfoorters – andere godsdienstige groepen laat ik hier buiten beschouwing – blijkt bijvoorbeeld uit het bestuur van het 'Hoogheemraadschap Bunschoter Veen en Veldendijk'. Zowel onder de hoogheemraden, de belangrijke grondeigenaren, als de dijkgraven bevonden zich katholieken als Van Meerveen en van Muylwijck en gereformeerden als Sinapius.¹⁰³ Een dergelijke wederzijdse afhankelijkheid op basis van grondbezit kwam ook voor in andere polders ten oosten van de stad.¹⁰⁴ Zij hadden elkaar nodig bij het beheer en uitbating van het grondbezit waarin zij hun vermogen hadden geïnvesteerd. Zo vervulden zij een belangrijke rol in de economische wisselwerking tussen de stad en zijn wijde omgeving.¹⁰⁵ Het grondbezit van rijke Amersfoortse burgers kwam voor vanaf Baarn en Bunschoten tot Barneveld en Woudenberg. Bij koop en verkoop van akkers, bos, tabaksland, weiland, hofsteden et cetera was eveneens samenwerking nodig; godsdienst speelde geen rol.

Tot slot

Terugblikkend is duidelijk geworden dat ondanks alle heftigheid van toon, er geen systematische ketterjacht op katholieken is ontstaan. De leiding van de Hollandse Missie stelde dat ook vast: de praktijk viel mee, niet alleen doordat veel machthebbers in de samenleving (op het platteland vaak nog katholiek) tegenwerkten, maar ook door de 'winzuchtige' houding van de schouten.

In een volgend artikel hoop ik de reactie van 'Rome' op de strengere plakaten in de periode na 1635 en de komst van diverse eigenzinnige paters in de missie te Amersfoort te beschrijven.

Afkortingen

AAU	Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, Utrecht, 75 jaargangen vanaf 1875
AE	Archief Eemland
AGKKN	Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland, Utrecht/Antwerpen, jaargangen 1959-1991
BGBH	Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem, Haarlem 1873 e.v. jaren, 65 jaargangen
BMHG	Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, Utrecht, jaargangen vanaf 1877 tot heden
GvU	C. Dekker (red.) Geschiedenis van Utrecht, 3 delen, Utrecht 1997
HUA	Het Utrechts Archief, Utrecht
NNBW	Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, Leiden 1911 e. v. jrn.
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën: nr. 77: J.D.M. Cornelissen, Romeinse bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de apostolisch vicarissen, deel I, 1592-1651, 's-Gravenhage 1932

Literatuur

- Abels, P.H.A.M. / Booma, J.G.J. van, 'Tussen rooms-katholiek en Utrechts-gereformeerd, 't eigen karakter van het Utrechts Reformatieproces' in Ten Boom (red.): *Utrechters entre deux*, deel II, pp.)
- A. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort*, 2 delen, Utrecht 1760.
- W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk, een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*, Hilversum 1999.
- A. A. van Beurden, *Het Sint Elisabeth's Gast- of Ziekenhuis te Amersfoort*, Amersfoort 1924.
- A. Bloed, *Wauverveen door de eeuwen heen, grepen uit de Hervormde geschiedenis*, Wauverveen 1987.
- H. ten Boom (red.), *Utrechters entre deux, stad en sticht in de eeuw van de reformatie, 1520-1620*, Delft 1992.
- William J. Bouwsma, *John Calvin, a sixteenth Century Portrait*, New York / Oxford, 1988.
- F.G.M. Broeyer, 'Een gereformeerd stempel op de samenleving?' in *GvU*, deel 2, pp. 283-339
- Bruit, Ingrid Jacobs (eindred.) *Bruit van d'Eem, Geschiedenis van Amersfoort*, 2 delen, Utrecht 2009.
- Charles M.A. Caspers, 'Tegen de pest en tegen de ketters. Amuletten en hun werking volgens de Brabantse norber-

1928', inv. nrs. 3.2 en 3.3: in het jaar 1645 waren heemraden en geërfden o.a. J. van Ommeren, W. van Dam en S. Thiens (allen gereformeerd) en de katholieken Henrick van Dolre, (in later jaren ook Willem Frans van Muylwijck en G. van Meerveen). De katholieke notaris R. van Ingen was secretaris. ¹⁰⁵ Zie Rommes in *Bruit*, deel 1, p. 247.

- tijn Augustinus Wichmans in zijn *Apotheca spiritualium pharmacorum* (1626)', in A. Molendijk (red.) *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003.
- C. Dekker et al. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, 3 delen, Utrecht 1997.
- Alistair Duke, *Reformation and revolt in the low countries*, London-Ronceverte 1990.
- Willem Frijhoff, / M. Spies, *1650 Bevochten eendracht*, Den Haag 1999.
- S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, Hilversum 1995.
- S. Groenveld / H. L. Ph. Leeuwenberg (red.), *De Unie van Utrecht, Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, Den Haag, 1979.
- H.F. van Heussen, *Batavia Sacra*, 1714. In de vertaling van H. van Ryn, *Historie ofte Beschryving van 't Utrechtsche Bisdom, behelzende de Oudheden, Kerkelijke en Geestelijke Gebouwen, Kapellen, Kommandeurschappen, Abdyen, Kloosters, Oversten en geleerde Mannen*, van 't zelve Bisdom, 2 delen, Leiden 1719.
- H. Houtman-Desmedt, 'De eindfase van de oorlog in het Zuiden 1633-1648' in *AGN*, deel 6, pp. 388-392.
- Ingrid Jacobs (eindred.) *Bruit van d'Eem, Geschiedenis van Amersfoort*, 2 delen, Utrecht 2009.
- O.J. de Jong, 'De Stichtse katholieken' in C. Dekker (red.), *Geschiedenis van Utrecht*, deel 2, pp. 339-362.
- C.A. van Kalveen [Van Kalveen 1964], *De statie van de Kromme Elleboog (1638-1963)*, typoscript in de bibliotheek van AE te Amersfoort.
- Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and libertines, confession and community in Utrecht 1578-1620*, Oxford 1995.
- M. Carina Kapteyn, 'Nadere Reformatie in Amersfoort? Geloofsleven binnen en buiten de gereformeerde kerk 1630-1650' in *Flehite*, jaarboek 2007, pp. 84-105.
- H. Kuiper, 'Uit het dagboek van Frans Zand', in Van Adelberg (red.), *De Amersfoortse kerken, kapellen en kloosters*, Amersfortia deel 1, 1984.
- H.L.Ph. Leeuwenberg, 'Willem Bloem' in: *Utrechtse Biografiën, Het Eemland*, deel 2, Utrecht 1997, pp. 32-37.
- C.W. Moorrees/J. P. Vermeulen, *Vervolg van mr. Johan van de Water's Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht, van de vroegste tijd af tot het jaar 1805*, Utrecht 1856
- W. van der Pas, *Tussen Vecht en Oude Rijn, Beschrijvende geschiedenis van Noord-West Utrecht naar aanleiding van het eeuwfeest der r.k. parochie Kockengen*, Utrecht / Antwerpen 1952.

- T. Pluim, *Uit de geschiedenis van Baarn*, Hilversum 1932.
- J. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, vijfde herziene druk, bezorgd door J. Lindeboom, 's-Gravenhage 1949.
- L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, 3 delen, Amsterdam-Brussel, 1964.
- Ronald Rommes, 'Stad en bevolking in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Ingrid Jacobs (eindred.), *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, Utrecht 2009, deel 1, pp. 224-241.
- Herman Roodenburg, *Onder Censuur: de kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, diss. VU Amsterdam, Hilversum 1990.
- George Satterfield, *Princes, Posts and Partisans. The Army of Louis XIV and Partisan Warfare in the Netherlands (1673-1678)*, Leiden 2003.
- Jos. Schrijnen, *Nederlandsche Volkskunde*, 2 delen, Zutphen z.j..
- J.G. Smit, 'De Reformatie van Amersfoort (circa 1579-1625)', in Ten Boom (red.), *Utrechters entre-deux*, pp. 231-255.
- J.G. Smit, *De samenstelling van de Stadsregering van Amersfoort 1570 - 1590*, doct. scriptie RU Utrecht 1968.
- J.G. Smit, 'Kerkgeschiedenis in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Ingrid Jacobs (eindred.), *Bruit van d'Eem. Geschiedenis van Amersfoort*, Utrecht 2009, deel 1, pp. 313-339.
- Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, deel XI, behelzende eene beschrijving van de provincie Utrecht, Amsterdam (Is. Tirion), 1758, deel XII, 1772
- J. den Tex, *Onder vreemde heren, de Republiek der Nederlanden 1672-1674*, Zutphen 1982.
- Ottie Thiers, *Bedeuarten en kerkeraad. De Amersfoortse vrouwenvaart van 1444 tot 1720*, Hilversum 1994.
- Johan van de Water, *Groot Placaatboek der Ed. Mog. Heeren Staten 's Lands van Utrecht tot het jaar 1728*, 1^e en 2^e deel, Utrecht 1729.
- P.J.J.M. van Wees, *200 Jaar parochie St Jan Uithoorn 1782-1982*, Uithoorn 1982.
- P.J.J.M. van Wees, *400 Jaar hervormde Gemeente Thamen-Uithoorn*, Uithoorn [1985].
- P.J.J.M. van Wees, *Twee parochies verenigd in Driehuis*, Mijdrecht (De Ronde Venen) 2000.
- P.J.J.M. van Wees, 'Het Burgerweeshuis van Amersfoort', in *Amersfortia*, deel 14, Amersfoort 2002.

¹⁰³ AE, toeg. nr. 0701, Archief van het Hoogheemraadschap Bunschoter Veen en Veldendijk 1603-1942. N.B. de familie Van Zevender was in de 17^e eeuw nauw betrokken bij het katholieke St. Elisabeths Gast- of Ziekenhuis, als regent, regentes of kwartiermoeder, zie Van Beurden, pp. 94-107.

¹⁰⁴ AE, toeg. nr. 0711, 'Polder en waterschap de Haar 1545-